

ANNA PYTASZ-KOŁODZIEJCZYK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

WYKORZYSTANIE I OCHRONA ZASOBÓW WODNYCH W DOBRACH WIELKOKSIĄŻĘCYCH WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W XVI W. (ZARYS PROBLEMATYKI NA PRZYKŁADZIE GRODZIENSZCZYZNY)

Abstract

This article, on the basis of Grodzieńszczyzna, being under the Lithuanian administration and legislation, describes the forms of exploitation and protection of aquatic resources in grand-ducal goods of the Grand Duchy of Lithuania. Due to the qualities of its geographical environment, whose exploitation enabled obtaining substantial income, Lithuanian rulers were trying to restrict the access to these resources for the public by enforcing numerous legal regulations.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, aquatic resources, exploitation, protection

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, zasoby wodne, wykorzystanie, ochrona

W końcu XIV w. Grodzieńszczyzna stanowiła w ramach struktur państwowych Litwy udzielne księstwo na tzw. Rusi Czarnej. Centrum księstwa wyznaczało Grodno, położone nad Niemnem i Horodniczanką — znaczący ośrodek grodowy już w początkach XII stulecia, koncentrujący wokół osadnictwo i handel¹. Po śmierci wielkiego księcia Giedymina księstwo grodzieńskie weszło

¹ Najnowsze opracowanie omawiające dzieje Grodna: *Garodnâ X–XX stst. Karaleŭski gorad z pravincyjnym lësam*, red. A. Smalânčuk i in., Garodnâ 2014, s. 510. Zob. też: Ū. Gardzeŭ, *Garodnâ*, w: *Válikae Knâstva Litoŭskae. Encyklapedyâ u dvuh tamah*, red. G.P. Paškou i in., Minsk 2005, s. 514–516, tutaj też wykaz opracowań związanych z historią Grodna. Brak jak dotychczas całościowego i nowoczesnego opracowania dziejów księstwa grodzieńskiego, zob. *Garadzenskae knjastwa*, w: *Encyklapedyja Gistorii Belarusi*, t. 2, Minsk 1994, s. 470;

w skład dziedzictwa jego syna — Kiejstuta. Ostatecznie po ugodzie ostrowskiej z 1392 r. włączono je w skład ziem Witolda Kiejstutowicza i poddano zarządowi litewskiej administracji terytorialnej².

W związku z unią horodelską 1413 r. i przeprowadzonymi wówczas regulacjami administracyjnymi ukształtowany w wyniku powyższych okoliczności powiat grodzieński (o obszarze mniejszym niż księstwo grodzieńskie) wszedł w skład jednego z dwóch nowo utworzonych województw — trockiego (drugim było województwo wileńskie)³.

W 1534 r. (na mocy przywileju Zygmunta I Starego z 22 grudnia 1533 r.⁴) centralną część powiatu grodzieńskiego — starostwo grodzieńskie z dworami: Grodno, Jeziory, Krynki, Skidel i Żorosławka — wykupiła z rąk Jerzego Radziwiłła królowa Bona. Dobra grodzieńskie z rąk Bony przejął z kolei w 1556 r. Zygmunt II August⁵.

Do roku 1565 powiat grodzieński sąsiedował z powiatami: przelomskim, mereckim, koniawskim, wasiliskim, ostryńskim, wołkowyskim, bielskim (województwo podlaskie) oraz z Prusami⁶. Zgodnie z rejestrem pomiaru włócznej włości grodzieńskich z tego okresu (należących do Jagiellonów) zaliczano do niego włości: kryńską, kotrzańską, skidelską, milkowską, mostowską, nowodworską, łabneńską, perstuńską, berżnicką, szembelewską, kwasowską i krańnicką. Nieobjęte zostały rejestrem następujące włości: kuźnicka, odel-ska, molawicka, nowodworska (druga), jezierska i sałacka, które należały do starostwa grodzieńskiego⁷. Poza nim pozostawiono także włości powiatu grodzieńskiego będące w rękach możnowładców litewskich. Podlegały one często

A. Gostev, *O vozniknovenii udelnogo Grodnenskogo knażestva i knażach gorodenskich*, „Nasz Radavod” 1, 1993, s. 107–109.

² J. Ochmański, *Ruskie wzory organizacyjne w państwie litewskim XIV–XV w.*, w: *idem*, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 75–82; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 48.

³ *1413 m. Horodlės aktai (dokumentai ir tyrinėjimai). Akty horodelskie z 1413 roku (dokumenty i studia)*, sud./red. J. Kiaupienė, L. Korczak, Vilnius–Kraków 2013; K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 53–54. W źródłach spotykamy też pojęcie „ziemi grodzieńskiej”, zob. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga I*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998, nr 297, s. 71.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Tzw. ML, III A. 28, k. 126–127; druk: W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 202–204.

⁵ Z. Wojtkowiak, *Urzednicy zarzadu lokalnego. Tytulatura zarzadców powiatowych przed reformą administracyjną z lat 1565–1566*, „Studia Źródłoznawcze”, 1979, t. 24, s. 139–147.

⁶ J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, Kraków 1928, mapa; *idem*, *Powiat grodzieński w XVI w.*, Kraków 1934, s. 1–16, 99–114.

⁷ *Regestr pomiaru wlok miast y wolozchi Grodzienskich... roku 1558, przes namnieysszych slug iego kr. mlczy Sebestyana Dybowskiego, sprawcze dworow Grodzienskich, a Lawryna*

zmianom własnościowym. Wśród większych włości tego typu w omawianym okresie widzimy: lipską, indurską, dubieńską (częściowo należąca do rodu Sapiechów, częściowo do królowej Bony), różańską, dwie włości brzostowickie i żorosławską (ponownie część w rękach prywatnych, a część królowej Bony)⁸.

Reformy administracyjne z lat 1564–1566, reorganizujące strukturę administracji terytorialnej i sądownictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, spowodowały, że powiat grodzieński powiększono o powiat przelomski i południową część powiatu mereckiego⁹.

W 1589 r. na mocy konstytucji sejmowej Zygmunta III Wazy¹⁰ — *Ordinatio o prowentach Krolewskich, w Wielkim Xięstwie Litewskim*, ze znacznej części powiatu grodzieńskiego wydzielono tzw. ekonomię grodzieńską, która przetrwała, jako uposażenie władców litewskich, do pierwszego rozbioru¹¹.

Na kształtowanie się form działalności gospodarczej prowadzonej przez wielkich książąt litewskich (oraz możnowładztwo i bojarów litewskich) na wyżej scharakteryzowanym obszarze znaczący wpływ miały naturalne zasoby regionu. W okresie względnie stabilnej sytuacji politycznej (a takową odnotowujemy tutaj po pokoju melneńskim z 1422 r.¹²) ich wykorzystanie odgrywało istotną rolę w codziennym życiu i aprowizacji miejscowej ludności. Nie bez znaczenia był też klimat, dość surowy. Utrudniał on uzyskiwanie dobrych plonów w rolnictwie. Gęsta sieć rzek i jezior ułatwiała komunikację oraz transport. Zasoby wodne Grodzieńszczyzny pełniły również rolę odrębnego

---

Woyno, dworzanina iego kr. mlczy, w: *Piscovaâ kniga grodnenskoj ekonomii c. „pribavleniami, izdanaâ vilenskoû kommissieû dlâ razbora drevnih aktov”*, cz. 1, Vil’na 1881.

⁸ J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w XVI w.*, s. 99–114; A. Kołodziejczyk, *Podziały administracyjne i urzędy na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku*, w: *Puszcze wielkksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007, s. 315.

⁹ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. II: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym przy współpracy A. Macuka i J. Aniszcanki, Warszawa 2009 (dalej UWKL, t. II), s. 268, 301, 321; G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002, s. 121–125; D. Vilimas, *The formation of the land court system in the Grand Duchy of Lithuania (1564–1588)*, „Lithuanian Historical Studies”, 2005, t. 10, s. 1–28; *idem*, *LDK pavieta žemės teismų funkcija — tarp notariato ir teismo (iki 1588 m.) (lietuviškų pavietaų atvejis)*, „Lituanistica”, 2011, t. 57, nr 4(86), s. 355–364; A. Szalanda, *Doreformienny ziemski sud Garadzenskaga pawieta ū 1562–1564*, w: *Garadzenski palimpsest 2010*, Minsk 2011, s. 45–53.

¹⁰ Rejestr dóbr stołowych na Litwie w okresie przejmowania władzy przez Zygmunta III Wazę zawiera przywilej koronacyjny tego władcy, wystawiony na sejmie koronacyjnym 28 stycznia 1588 r., zob. *Akty odnosâšiesâ k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheografičeskoû kommissieû* (dalej AZR), t. 4, Sanktpeterburg 1848, s. 1–3.

¹¹ *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, t. II, Petersburg 1859, s. 289.

¹² *Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego z 1422 r.*, wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań 2004.

elementu środowiska geograficznego, generującego możliwości prowadzenia dość zyskowej działalności gospodarczej w ramach rybołówstwa i gospodarki stawowej.

Przedmiotem prezentowanych poniżej konstatacji będzie przedstawienie zarysu form eksploatacji zasobów wodnych regionu w ramach własności wielkksiążęcej w XVI w. na Grodzieńszczyźnie oraz norm służących ich ochronie zarówno w sensie prawnowłasnościowym, jak i przyrodniczym.

Poddani gospodarscy, bojarzy, Kościół i miasta korzystali z prawa łowienia ryb w ramach nadań wielkksiążęcych. Częste były przypadki nadawania tego typu przywilejów za zasługi, znane już od czasów księcia Witolda¹³. Miasta, które otrzymywały wraz z przywilejami miejskimi prawo do połowu ryb na większych akwenach, często skupiały mieszkańców zajmujących się zawodem połowami — rybaków miejskich.

Rzeki i jeziora Wielkiego Księstwa Litewskiego dostępne były jednak nie tylko dla gospodarza czy wyżej wspomnianych beneficjentów, lecz również dla okolicznej ludności na zasadzie wchodów (wstupów, uchodów, *vhodov zvečystych*), czyli zwyczajowego prawa — *stariny*¹⁴ — do ich użytkowania na własne potrzeby¹⁵. W zamian oddawała ona część swojego połowu gospodarowi — w postaci daniny rybnej, której wielkość różniła się i zależała od miejscowych warunków rybołówstwa, chociaż najpowszechniej przyjmowała wymiar tzw. dziesiątej ryby¹⁶. Należy jednak zaznaczyć, że odmiennie niż

¹³ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986, nr 19, s. 24–26; nr 28, s. 36; nr 33, s. 40–41; nr 36, s. 44; nr 49, s. 55–56; nr 56, s. 61; nr 73, s. 74–75; nr 80, s. 79; nr 158, s. 130–131. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 34–35.

¹⁴ Wielki książę Aleksander, wydając w 1492 r. przywilej dla Żmudzi, potwierdzał prawo wchodów tutejszej ludności zgodnie z dawnym zwyczajem. Wyłączył z nich łowy: „v kotorych loveh panove knāzi Vitolt i Kazimer” lovili”, ale potwierdzał: „I teŹ” zver usākii pospolityi v leseh, i ryby v rekach tak”, āko s starodav”na lovili, togo im” i teper” dopuscāmy”, zob. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002, nr 144, s. 181–183 (22.08.1492), powtórzenie wpisu *ibidem*, nr 168, s. 218–219 (22.08.1492). Cenne uwagi w odniesieniu do kształtowania regulacji prawnych związanych z wykorzystaniem zasobów leśnych i wodnych w kontekście regale w Polsce sformułowano w opracowaniu: A. Samsonowicz, *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011, s. 191–240.

¹⁵ *Die Chronik Wigands von Marburg*, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. II, wyd. Th. Hirsch, M. Toppfen, E. Strehle, Leipzig 1863, s. 634; H. Łowmiański, „Wchody” miast litewskich, cz. 1, „Ateneum Wileńskie”, 1923, R. 1, nr 3–4, s. 398–466; *ibidem*, cz. 2, „Ateneum Wileńskie”, 1924, R. 2, nr 5–6, s. 1–30; W. Pocięcha, *op. cit.*, s. 18–19.

¹⁶ H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931, s. 302; A. Kijas, *Gospodarstwo własne feudała na Wielkorusi od XIV do połowy XVII wieku*, Poznań 1973, s. 50 i n.

przy ograniczeniach łowieckich władcy nie określali gatunku ryb, który wolno było połować, a wskazywali rodzaj narzędzi akceptowanych przy połowach w ramach wchodów. Pozwalano w ramach wchodów na połowy wyłącznie na własne potrzeby, przy użyciu małych narzędzi rybackich (np. węd). Mimo wszystko niezmiernie komplikowało to właściwe gospodarowanie zasobami ryb, wymuszając szczególne obwarowania i zakazy, mnożące się zwłaszcza w XVI stuleciu¹⁷.

Inny rodzaj obciążenia związanego z gospodarką rybołówczą, ciążyący na ludności włościańskiej w litewskich dobrach wielkksiążęcych, stanowiły tzw. *niewodnicze pieniądze* lub inaczej opłaty *na niewody*. Stanowiły one ekwiwalent, jak należy się domyślać, dawnego obciążenia polegającego na dostarczaniu sieci bądź konopi do ich wyrobu przez ludność włościańską¹⁸.

Eksploatacja zasobów wodnych we włościach wielkksiążęcych opierała się na wykorzystaniu specjalnej grupy ludności zależnej — rybaków (rybitwów, rybołowów). Poza połowami prowadzonymi na rzecz władców poławiali oni ryby także na swoje potrzeby i na sprzedaż, ale wówczas w zamian wnosili daninę w rybach bądź pieniądzu do skarbu wielkksiążęcego¹⁹.

Do ich obowiązków należało także utrzymywanie w dobrym stanie wszelkiego sprzętu rybackiego oraz kontrola akwenów wielkksiążęcych dla ochrony przed kłusownictwem. Rybacy podlegali zwierzchnictwu dzierżawców (namiestników) hospodarskich. Podczas połowów niewodem (czyli dużą siecią z dwoma skrzydłami o rozpiętości do 200 m, prowadzącymi do matni w kształcie saka) nadzorował ich tzw. niewodniczy, czyli mistrz rybacki²⁰.

Tam, gdzie było to możliwe ze względów środowiskowych, organizowano w dobrach wielkksiążęcych jednostki gospodarcze zwane niewodnictwami. Ich zadaniem było prowadzenie gospodarki rybołówczej w wodach jeziornych

¹⁷ AZR, t. 3, Sanktpeterburg" 1848, s. 31, 40, 54–55; *Ustawa na voloki gospodara korolá ego milosti u-vo vsem Velikom Knázstve Litovskom. Leta Božego Narožená 1557, meseca aprilá 1 dná*, w: *Litovskaja Metrika. Knigi publičnych del*, t. 1, w: *Russkâ Istoričeskâ Biblioteka*, t. 30, Juriew 1914, kol. 576–577; V. I. Pičeta, *Agrarnaâ reформа Sigizmunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve*, wyd. 2, Moskwa 1958, s. 248–259.

¹⁸ J. Jurkiewicz, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*, Poznań 1991, s. 12, o innych daninach świadczonych przez chłopów w WKL w XVI–XVII w. zob. *ibidem*, s. 52–106; Z. Iviński, *Geschichte des Bauernstandes in Litauen von dem ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts*, Berlin 1933, s. 141.

¹⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, wyd. L. Anužytė, Vilnius 2004, nr 140 (1478–1479), s. 151 ([1478–1479]); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008, nr 909.(807), s. 393 (29.06.1528); S. Kasperczak, *op. cit.*, s. 89–90.

²⁰ *Akty litovsko-russkago gosudarstva*, t. 1 (1390–1529), wyd. M.F. Downar-Zapolski, Moskwa 1899, s. 76; O. Hedemann, *op. cit.*, s. 167.

z jak największym zyskiem. Niewodnictwa obejmowały swym zasięgiem grupy jezior, a ich eksploatacją kierowali niewodniczowie — już nie wyspecjalizowani rybacy, ale urzędnicy wielkksiążęcy. Na Grodzieńszczyźnie były to niewodnictwo grodzieńskie i przelomskie, a pierwszym znanym niewodniczym był tutaj Benesz Młynarewski — dzierżawca molawicki²¹.

W niewodnictwie grodzieńskim w połowie XVI w. pracowało ponad siedemdziesięciu rybaków, wśród których znajdowali się mistrzowie rybołówczy zwani garmistrzami²². Posiadali oni umiejętność wyznaczania toni jeziornych — czyli miejsc korzystnych do połowów niewodem, których na jeziorach niewodnictw Grodzieńszczyzny znano kilkaset²³.

Oprócz rybaków pracujących na rzecz niewodnictwa grodzieńskiego oddzielni łowili też ryby na potrzeby starosty grodzieńskiego. Zatrudniano także robotników najemnych, z których usług korzystano podczas połowów niewodem (szczególnie zimowych), na równi z poddanymi z włości wielkksiążęcych²⁴.

Ryby pozyskiwane w ten sposób przeznaczano na zaspokojenie potrzeb gospodarza oraz rynku wewnętrznego. Eksportu ryb z Litwy na większą skalę do końca XVI w. nie odnotowujemy.

W odniesieniu do zagadnienia ochrony zasobów wodnych Grodzieńszczyzny (ale także w ogóle Wielkiego Księstwa Litewskiego) w XVI w. niezbędne są pewne uwagi wstępne.

Zauważyć należy, że przywileje wydawane przez wielkich książąt litewskich w ciągu XV stulecia, regulujące wzajemne relacje między władcą a społeczeństwem litewskim, nie zawierały norm, które partykularnie odnieść moglibyśmy do zasad wykorzystywania zasobów wodnych i ich ochrony. Stwierdzenie to dotyczy ich zabezpieczenia zarówno w odniesieniu do prawa własności, jak

²¹ UWKL, t. II, nr 1855, s. 278; M. Do v n a r' - Z a p o l s k i j, *Gosudarstvennoe hozajstvo Velikago Knazestva Litovskago pri Agellonah*, t. 1, Kiew 1901, s. 76.

²² K.-O. F a l k, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, cz. 1, Uppsala 1941, s. 26; *idem*, *Z przeszłości i terażniejszości wód wigierskich. Obrazy z życia rybaków augustowskich*, Warszawa 1979, s. 57–58.

²³ *Piscovaâ kniga grodnenskoj êkonomii c" pribavleniâmi, izdannaâ Vilenskoû Kommissiêu dlâ Razbora Drevnih" Aktov*, cz. 1, Vilna 1881, s. 329–331; *Registr sPisania Iezior Je° Kro M ku Niewodnicthwu Grodzienskiemu y Przelomskiemu naliezacych, ktore byly wroku Przeszlem 1568 Przez Dworzan Ie° Kro M. Pana Andrzeia Dybowskiego A Pana Hrehora Dzielnickiego Spisane, A gdy the Niewodnictwa Ie° Kro M. Dzierzawcy Perstunskiemu y Berznickiemu Panu Hrehorowi Masalskiemu Arendowaç raczyl Rozkazaç na ten czas thu Ieziora na them Regestrze Spisawszy Panu Masalskiemu Podano, Przez Mie Lawryna Woynę Podskarbie° Dworne° Roku 1569 Wdzien. S.Michala*, w: K.-O. F a l k, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, cz. 2, Uppsala 1941, s. 1–11.

²⁴ *Księgi referendarskie 1582–1602*, wyd. I.T. Baranowski, t. 1, Warszawa 1920, s. 27.

i ochrony, jako elementu środowiska przyrodniczego²⁵. Wykorzystywano je wówczas w oparciu o wspomnianą wyżej *starinę*.

Zmiany w tym względzie przyniósł wiek XVI, a szczególnie okres panowania ostatnich Jagiellonów. Sukcesywnie wówczas zaczęto w odniesieniu do zasobów wodnych odchodzić od ich dotychczasowego sposobu użytkowania. Zmierzano do wypracowania modelu eksploatacji, kontroli i ochrony dającego większe możliwości ich wykorzystania ekonomicznego. Zmiana dawnych form wymagała czasu i umiejętności dostosowywania zamierzeń władców do wydolności i rzetelności aparatu administracji terytorialnej Litwy²⁶. Wraz z rozbudowywanym aparatem administracyjnym i poszerzoną kontrolą nad dobrami wielkopszącymi na Litwie cechowała się ona coraz bardziej szczegółowym charakterem, przede wszystkim w odniesieniu do ograniczania nadużyć ze strony urzędników gospodarskich²⁷.

W odniesieniu do zasobów wodnych regulacje o powyższym charakterze przyjęły dwie wyraźnie dające się wyróżnić formy. Po pierwsze zaczęto formułować ogólne regulacje prawne, obejmujące także sprawy własnościowe, których przedmiotem były wody płynące i stojące — jeziora, stawy i rzeki, a także urządzenia wodne (jazy, groble i młyny). Do tej grupy dla omawianego

²⁵ Pierwszą próbą kodyfikacji prawa litewskiego był przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 2 maja 1447 r., wydany w przeddzień wyjazdu władcy na koronację do Polski: *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. A. T. Działyński, Poznań 1841, s. 28–66; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, nr 2.4, s. 47–49; A. Gryckievič, *Prywilej 1447*, w: *Vālikae knāstva Litoūskae. Encyklopedyā*, t. 2, Minsk 2006, s. 469–470; G. Błażczyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. II: *Od Krewa do Lublina*, cz. I., Poznań 2007, s. 811. Kolejną regulacją prawa Wielkiego Księstwa był *Sudiebnik* Kazimierza Jagiellończyka wydany 29 lutego 1468 r.: *Statut Kazimierza Jagiellończyka, pomnik najdawniejszych uchwał litewskich z XV wieku wynaleziony i drukiem ogłoszony, staraniem Ignacego Daniłowicza [...]*, Wilno 1826, s. 2–33; L. Cwikła, „*Sudiebnik*” wielkiego księcia Kazimierza Jagiellończyka z 1468 r. — pierwszy zbiór przepisów z zakresu prawa karnego i postępowania sądowego w Wielkim Księstwie Litewskim, „*Studia Prawnicze KUL*”, 2011, nr 3–4, s. 265–270. Przywilej wydany przez wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka 6 sierpnia 1492 r. w Wilnie: *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*, s. 58–66 (wersja łacińska); V. I. Pičeta, *Belorussiā i Litva XV–XVI vv. (issledovaniā po istorii social’no-ekonomičeskogo, političeskogo i kul’turnogo razvitiā)*, Moskva 1961, s. 503–521; A. Gryckievič, *Prywilej 1492*, w: *Vālikae knāstva Litoūskae. Encyklopedyā*, t. 2, Minsk 2006, s. 470. Obowiązek ten traktowano jako „zvečysty, zvečny” także w XVI w., zob. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 254/40 (1559–1563). 40-oji Teismų būtų knyga (XVII a. pradžios kopija)*, wyd. N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius 2015, nr 144, s. 189.

²⁶ *Lietuvos Istorija. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, t. IV, red. J. Kiaupienė, R. Petrauskas, Vilnius 2009, s. 312–320.

²⁷ M. Dовнар’-Запoлскій, *Gosudarstvennoe hozājstvo Velikago Knāžestva Litovskago pri Āgellonah*, „Kiev” 1901, s. 257–268.

okresu włączyć należy głównie *I, II i III Statut litewski*²⁸. Po wtóre wydawano rozporządzenia — tzw. „ustawy” — określające gospodarcze wykorzystanie tych zasobów w ramach konkretnych jednostek administracyjnych Wielkiego Księstwa.

Pierwszym z rozporządzeń gospodarczych²⁹ Zygmunta I Starego, mających na celu zwiększenie nacisku na kontrolę działalności urzędników administracji terytorialnej w dobrach wielkopsiążących również omawianego obszaru, była *Ustawa pisana kak" po vsim" dvorom" Vilenskogo poveta, tak" i Troc"kogo* z 28 marca 1514 roku³⁰.

Stanowiła ona obszerną regulacją spraw majątkowych we włościach gospodarskich. Wśród różnorodnych aspektów ich funkcjonowania, usprawnianych poprzez to rozporządzenie, znalazły się także postulaty zmian w korzystaniu z zasobów wodnych. Po pierwsze władca postanowił, że dzierżawcy mają skontrolować liczbę bobrowników (zajmujących się odłowami bobrów na rzecz hospodara) w dzierżawach. Tam, gdzie będzie ich zbyt wielu na potrzeby służby bobrowniczej, niepotrzebnych nakazał osadzić na ziemi (czyli zmienić formę ich utrzymania na działalność rolniczą): *na wroce osaditi* i pobierać od nich co roku po kopie groszy czynszu³¹. Po wtóre zastrzegł, że wszystkie dochody z jezior mają płynąć odtąd do skarbu hospodarskiego. Dzierżawcy mieli prawo połowu ryb wyłącznie na swoją prywatną potrzebę. Nie wolno im było bez odpowiednich mandatów wielkopsiążących prowadzić odłowów w innym celu czy też pozwalać na takowe bez wiedzy hospodara³².

²⁸ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltarusiu, lotynu ir senaja lenku kalbomis*, red. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, cz. 1, Vilnius 1991, *passim*; *Statut Válikaga knástva Litouskaga 1566 goda*, red. T.I. Doúnar, U.M. Satolin, G.A. Šumak, Á.A. Úho, Minsk 2003, *passim*; *Statut Válikaga knástva Litouskaga 1588*, per. A. S. Šagun, Minsk 2005, *passim*.

²⁹ Ustawy gospodarcze Jagiellonów dla Wielkiego Księstwa Litewskiego — z lat 1514–1534 — pod kątem ich wpływu na zmiany funkcjonowania dóbr hospodarskich w zakresie zarządu i wykorzystania ludności zależnej przedstawił V.I. Pičeta. Nie interesowały go jednak bliżej te zmiany w związku z gospodarką wodną w dobrach wielkopsiążących do XVI w. (V.I. Pičeta, *Agrarnaâ*, s. 83–142). Podobnie, chociaż już nie tak szczegółowo, pisał o podejmowanych od 1514 r. reformach gospodarczych Jagiellonów Władysław Pocięcha w swej rozprawie o królowej Bonie — W. P o c i e c h a, *op. cit.*, s. 51–55, 69–74.

³⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, nr 345.^a, s. 565–566 (28.03.[1514]). Druk również pt. *Ustawa pisana dla wszystkich dworów Wileńskiego powiatu, tak i Trockiego*, w: M. L ũ b a v s k i j, *Oblastnoe dělenie i mĕstnoe upravlenie Litovsko-Russkago gosudarstva ko vremeni izdaniâ Per-vago Litovskago Statuta. Istoričeskie očerki Matvĕâ Lŭbavskago*, Moskva 1892, *Pril' oženiâ*, nr 23, s. XIX–XXI; W. C o n z e, *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland*, 1 Teil: *Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen*, Leipzig 1940, s. 56–57.

³¹ *LM 7 (1506–1539)*, nr 349.^a, s. 566.

³² *Ibidem*.

Wyłącznie starostwa grodzieńskiego dotyczyła *Ustav goroden'skaâ*, wydana przez Zygmunta I Starego w 1514 r. przy okazji przekazania jednostki w dzierżawę Jerzemu Radziwiłłowi³³. Wśród zapisów omawiających warunki dzierżawy władca zaznaczył, że wprawdzie starosta będzie zarządzał i czerpał dochody z jezior grodzieńskich i młynów na Niemnie, jednak: *ozera vsi v povete Goroden'skom" na Bliznah (Blizny) i u Vikroh" (Wigry), i na Sam"ne (Sajno), i ezy po rekam, to teź" maet" byti k našomu pożytku*³⁴. Zatem nie pozbywał się wielkich jezior — najbardziej dochodowego elementu z zasobów wodnych starostwa.

Kolejną chronologicznie, odnoszącą się także do Grodzieńszczyzny *Ustawę dworów naszych u Welikom Knjazstwie Litowskom tako Wilenskom, jako i Trockom powietech, jako sja derżawcy i wrjadniki sprawowat majut* wydał Zygmunt I Stary w r. 1529, aby w jeszcze pełniejszym zakresie, odpowiadającym zmieniającej się rzeczywistości gospodarczej, poddać kontroli włości wielkkościące³⁵.

Zapisano w niej w odniesieniu do rybaków (rybołowów), że nie pełnią oni służby ciągłej (czyli pańszczyźnianej), ale muszą: *sěno kositi po staromu [...] dwanadcat dień na tołoku w godu do dworow naszych służyti*³⁶. Obowiązek *tołoki* (tłoki) oraz konieczność wnoszenia czynszu z użytkowanego gruntu, wprowadzany przez *Ustawę*, był nowością wśród tej ludności. Zmiany objęły też inne kategorie poddanych władcy, np. osoczników, przed którymi się niejednokrotnie bronili, śląc skargi do hospodara³⁷. Zawarto w niej także decyzje związane z wykorzystaniem jezior: *Teź" v kotoryh kolvek" dvoreh našich sut ozera, na kotoryh zime nevody chodât", tyi ryby maût byti prodavany za penâzi, i dve časti ku pożytku"ku našomu derżav"ca povinen" penâzi do skarbu našogo ot"dati, a tretîu čast' sobe maet' wzâti*³⁸.

³³ *Ibidem*, s. 569 (20.04.[1514]). Również zob. 1514 Aprilâ 20. *Ustavnaâ gramota Gorodenskomu staroste Ūriû Radivilu, o korolevskih" sudah' i dohodah'*, w: *Akty odnosâšiesâ k" istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheografičeskoj kommissieû* (dalej AZR), t. 2, Sanktpeterburg" 1848, s. 113–114, jednak w nieco innym brzmieniu w odniesieniu do wykorzystania jezior starostwa: „A ozera u povetě Gorodenskom", i ezy po rěkam", to teź maet" byti k" našomu pożytku gospodarskomy"; zob. też. M. D o v n a r' - Z a p o l s k i j, *op. cit.*, s. 108–111.

³⁴ *LM 7 (1506–1539)*, nr 349.^a, s. 569 (20.04.[1514]).

³⁵ *Ibidem*, nr 297, s. 514–517 (20.01.1529); AZR, t. 2, s. 195–199, gdzie wydawca podaje datę wydania „v načalě 1529”.

³⁶ *LM 7 (1506–1539)*, nr 297, s. 515.

³⁷ Zob. np. skargę osoczników przelomskich, protestujących wobec nowych obowiązków wynikających z *Ustawy: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, nr 47, s. 106 (15.10.1530).

³⁸ *LM 7 (1506–1539)*, nr 297, s. 516.

Próby uregulowania problemów związanych z eksploatacją wód, zwłaszcza w kontekście prawa własności, podjęto w *I Statucie litewskim* z 1529 roku³⁹. Wskazuje to na istotne wówczas znaczenie rybołówstwa na Litwie, w tym na Grodzieńszczyźnie. Ogólne regulacje związane z prawem własności jezior i rzek zawarto w dwóch rozdziałach *I Statutu litewskiego* — VIII: *O prawach ziemskich, granicach, miedzach i o kopach* i IX: *O łowjeh, puszczech, bartne drzewo, jeziora, bobrowe gonj, sokole gniazda i o chmieliszczach*, ujmujących w normy prawne dotychczasowe normy zwyczajowe⁴⁰. Dotyczyły one jedynie najważniejszych kwestii podlegających kompetencji urzędników gospodarskich⁴¹.

W odniesieniu do zasobów wodnych ustalono przede wszystkim tryb postępowania w sprawach dotyczących sporów o nieprawne zajęcie jezior czy odławianie bobrów. Przed sądem obie strony sporów powinny były wówczas stawiać po osiemnastu świadków. Spośród nich sędziowie wybierali po sześciu świadków, którzy wraz z właścicielami — stronami sporu, składali przysięgę odnośnie do jego przedmiotu⁴². Podawano także tryb postępowania w przypadku, gdy granicę wspólną dóbr stanowiła rzeka zmieniająca dotychczasowy bieg. Wówczas nadal granica miała biec wzdłuż starego koryta. Właściciel, który utracił w ten sposób swobodny dostęp do rzeki, posiadał nadal prawo do korzystania z jej połowy (na całej długości granicy) zarówno dla łowienia ryb, jak i *innych pożytków*⁴³. Gdyby zaś któryś z właścicieli przekopawszy rzekę

³⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas*; J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa 1970; *idem*, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, w: *idem*, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 9–71; S. Łazutka, *Litowski Statut — feodalny kodeks Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1973; K. Avižonis, *Lietuvos Statutai*, w: *idem*, *Rinkiniai raštai*, t. 2, Rzym 1978, s. 3–170; J. Jurginis, *Litovskij Statut — pamjatnik istorii prava i kultury Wielikogo Knjažestwa Litovskogo*, w: *Pierwuj litovskij Statut 1529 g.*, Wilno 1982, s. 14–19; *Lietuvos istorija. Veržli naujų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*, t. V, red. J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, Vilnius 2013, s. 122–128.

⁴⁰ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, s. 219–257.

⁴¹ Liczba konfliktów z tytułu prawa własności i wykorzystywania wód stojących i płynących w Wielkim Księstwie Litewskim wzrasta w dobie *I Statutu litewskiego*, co znajduje swoje odbicie w księgach Metryki Litewskiej, zob. *LM 15 (1528–1538)*, nr 51, s. 89–90 ([27.11.1528]); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227/8 (1533–1535). 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, S. Lazutka, N. Šlimienė, Vilnius 1999, nr 260, s. 118 (31.03.1534); *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229/10 (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščenienė, Vilnius 2003, nr 212, s. 132–133 (19.02.1541).

⁴² *Pirmasis Lietuvos Statutas*, s. 219.

⁴³ Podobne regulacje, stanowiące o trwaniu prawa do połowu ryb, gdy rzeka zmieniała bieg w sposób naturalny, zawierało średniowieczne prawodawstwo polskie, zob. J. Sługocki, *Z dziejów polskiego prawa o rybołówstwie*, w: *Studia nad rybołówstwem w Polsce*, Toruń 1991, s. 141–142.

zmienił jej bieg i udowodniono by mu to, wówczas musiał szkodę naprawić przywracając rzekę w jej stare koryto. Również powinien był wynagrodzić inne dodatkowe uszczerbki, na przykład uszkodzone żeremia bobrowe⁴⁴.

Z kolei artykuł trzynasty rozdziału VIII *I Statutu* regulował zasady użytkowania rzeki (lub jej fragmentu) z linią brzegową należącą wyłącznie do jednego kompleksu dóbr. Gdyby właściciel ziemi postawił na niej młyny czy zbudował stawy, zalewając w ten sposób młyny sąsiada, wówczas zobowiązany został do spuszczenia wody pod nadzorem urzędnika gospodarskiego (wiża) oraz naprawienia szkód. Jeśli doszłoby w podobnych okolicznościach do zatopienia sianozęci, czyli łąki, bez wiedzy jej właściciela, wtedy możliwe było jedynie oddanie innej w zamian. Jeżeli nie wyraziłby na to zgody poszkodowany, to tracił prawo do innego zadośćuczynienia szkody. W przypadku natomiast usypania grobli rozciągającej się do cudzego brzegu, która spowodowałaby zatopienie sianozęci lub uszkodzenie stawu, można ją było — zgodnie z *I Statutem* — rozkopać bez żadnej kary: *bo niko ni ma bes dozwolenia ku cudzemu brzegu grobliej zasypować ani stawu zaimać*⁴⁵.

Artykuł czternasty rozdziału VIII *I Statutu litewskiego* przewidywał natomiast postępowanie w przypadku podejrzenia, że ktoś nieprawnie chce wybudować staw przy cudzym brzegu czy zatopić komuś sianozęci. Wówczas należało to miejsce w obecności wiża zlustrować i pod tzw. *zaruką*, czyli poręczeniem (wadium), *zapowiedzieć*, a zatem określić prawo własności⁴⁶.

Rozdział IX tegoż *I Statutu litewskiego* w artykule trzecim gwarantował z kolei swobodne użytkowanie jezior właścicielowi, nawet jeśli nie należał doń las otaczający jego jezioro. Mógł on brać sobie drewno do robienia koryt na ryby w czasie zimowej pory ciągnięcia niewodów (czyli dokonywania najobfitszych połowów). Nie wolno mu było natomiast w jakikolwiek inny sposób czynić szkód w cudzej puszczy⁴⁷. W artykule piątym ustalono także, że za *powłóczenie* (odławianie niewodem) cudzego jeziora w swojej puszczy należy zapłacić odszkodowanie za ryby właścicielowi jeziora, a także dodatkowo karę do skarbu hospodara⁴⁸. Te ustalenia precyzował dodatkowo artykuł ósmy. Określono w nim konkretną sankcję za powłóczenie jeziora, stawu i sadzawki oraz uszkodzenie bądź spalanie młyna, a także rozkopanie grobli. Stanowić ją

⁴⁴ *Ibidem*, s. 227. Przykład rozsądzenia sporu w oparciu o ten artykuł zob. *LM 25 (1387–1546)*, nr 168, s. 230–233.

⁴⁵ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, s. 229. *Statut litewski II* z 1566 r. (artykuł 16) postanowienia te potwierdził, zob. *Statut Válikaga knástva Litouskaga 1566 goda*, s. 165–166; 172–173.

⁴⁶ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, s. 229. Najnowsze opracowanie omawiające istotę zaruki (wadium) zob.: W. Kulisiwicz, *Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVIII wieku*, Warszawa 1993.

⁴⁷ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, s. 245.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 249.

miało dwanaście rubli groszy litewskich (oczywiście dodatkowo należało też wynagrodzić szkody)⁴⁹.

I Statut litewski obszernie regulował prawo własności i eksploatacji żeremi bobrowych. Otóż nie wolno było na odległość rzutu kijem od cudzych żeremi zaorywać pola, wycinać łożyny i kosić traw. Gdyby ktoś nie przestrzegał tej zasady i bobry spłoszył, wówczas zobowiązany był zapłacić właścicielowi dwanaście rubli groszy litewskich. Jeśli doszło do zabicia bobrów bez zgody właściciela lub ich kradzieży, wówczas za bobra czarnego płacono dwie kopy groszy, a za brązowego — jedną kopę groszy poszkodowanemu⁵⁰.

Już w latach trzydziestych XVI w. okazało się jednak, że nie ziściły się pokładane w przedstawionych wyżej usprawieniach i regulacjach nadzieje na większy dopływ pieniędzy do skarbu wielkksiążęcego z eksploatacji zasobów wodnych (rozczarowywały nadal także dochody ogólne z włości hospodarskich)⁵¹.

W odniesieniu do zasobów wodnych Grodzieńszczyzny pierwsze regulacje w ich dalszej eksploatacji w ramach własności Jagiellonów wprowadzano w życie od momentu przejęcia przez królową Bonę Puszczy Grodzieńskiej 21 lutego 1524 roku. Wyraźnie kierowano się w nich dążeniem do przejęcia największej części zysków z tychże dóbr, eliminując tam, gdzie tylko było to możliwe, dawne wchody, próbując w ten sposób także ochronić jeziora i rzeki przed nadmierną eksploatacją⁵².

Kluczowe okazało się w tym względzie przeprowadzenie w dobrach litewskich Bony, a później kontynuowane przez Zygmunta II Augusta, pomiary włócznej, czyli reformy polegającej na gruntownej ich przebudowie przestrzennej, organizacyjnej i gospodarczej⁵³.

W Ustave na voloki gospodara korolâ ego milosti u-vo vsem Velikom Knâzstve Litovskom. Leta Božego Naroženâ 1557, meseca aprilâ 1 dnâ, znaj-

⁴⁹ *Ibidem*, s. 251.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 253.

⁵¹ M. Dóvnař'-Zapólskij, *op. cit.*, s. 244.

⁵² *Nadanie przez Zygmunta I królowej Bonie puszczy litewskich wzdłuż granicy Podlasia i Prus z dworem Molawica i in., Kraków, 21 II 1524 r.*, w: W. Póciecha, *Królowa Bona*, t. 2, Poznań 1949, s. 462–465.

⁵³ L. Kólan k ó w s k i, *Pomiara włóczna*, „Ateneum Wileńskie”, 1927, t. 4, z. 13, s. 237–251. Obszerne omówienie założeń i rezultatów reformy włócznej zob.: G. B ł a s z c z y k, *op. cit.*, s. 129–137. Formalnie zasady pomiaru ujęto po raz pierwszy w *Ustawie Korolewoje Jej Miłosti na wołoki w imeniach Jeje Miłosti w Welikom Kniazstwie Litovskim meranyie a na pered na wołoki czynszowoyie z 12 sierpnia 1552 roku*. Zmianom związanym z zasobami wodnymi nie poświęcono w tej *Ustawie* uwagi. Wpis *Ustawy* pod datą 12 sierpień 1552 r. — AGAD, ML, sygn. 213, mkf. 258, k. 215r–215v. Druk cyrylicą z datacją, kładzioną na 1549 r. oraz błędną numeracją kart (omyłka o 100 k., zamiast 215 jest 115 k.), zob. L. Kólan k ó w s k i, *Pomiara włóczna*, s. 238 i przyp. 2.

dujemy swoisty instruktaż co do wykorzystania wód płynących i stojących. Poświęcono im tutaj niemało uwagi⁵⁴. Dodajmy, że wraz z wprowadzeniem tej regulacji traciły moc wcześniejsze ustawy, które określały dotychczas funkcjonowanie dóbr wielkopsiężących.

Wśród czterdziestu dziewięciu artykułów *Ustawy* omówiono zasady wykorzystywania rzek i jezior przez poddanych gospodarskich. Znalazły się tutaj także regulacje dotyczące budowy stawów, młynów i ich eksploatacji w dobrach gospodarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁵.

Poddanym wielkopsiężącym (ale wyłącznie tej kategorii osadników litewskich) w zakresie korzystania z wód należących do gospodarza pozwalano na łowienie ryb w rzekach i jeziorach przy pomocy: kryhy (kryki), wędy, brodni, tryhubicy, obora i innych małych sieci⁵⁶. Zabraniano natomiast *zabijania* jazów, które wyniszczały ryby, zwłaszcza podczas tarła. W miesiącach kwietniu, maju i czerwcu zapowiadano: *ničym" ryb" ne loviti v" ozerah", tol'ko dlâ množen'â ih" v" tyh" mesecah", čogo vrad" i nevodničye zaboroniti maūt', vedže v" rekah" vol'nyh" zav"ždy poddanym" ulov"na ryby*⁵⁷. Tekst ten wskazuje na dużą rolę niewodniczych, którzy mieli dbać o należyte wykorzystanie zasobów wodnych gospodarza.

Władca nakazywał urzędnikom administracji terytorialnej (*vradnikom*) po zakończeniu prac połowych na jesieni i na wiosnę, tam gdzie to będzie możliwe, budowę stawów i sadzawek. Na powyższe cele należało przeznaczyć do dwudziestu kop groszy (opłata za grabarzy i najemnych ludzi do prac konstrukcyjnych) z dochodów za ryby, sprzedaży bydła i produktów rolnych. Jeśli kwota taka nie była wystarczająca, o jej podwyższeniu decydowali rewizorowie na podstawie ustaleń z gospodarzem⁵⁸.

Spuszczanie stawów, podczas którego uzyskiwano najwięcej ryb, odbywać się miało tylko za każdorazowym, odrębnym pozwoleniem władcy. *Vradnicy* posiadali prawo do co dziesiątej ryby z takiego odłowu, jednak zakazywano im przeprowadzać innych połowów, nawet na własne potrzeby⁵⁹.

Zgodnie z brzmieniem *Ustawy* tam, gdzie było to możliwe, przy stawach należało budować młyny zbożowe, także większe o dwóch, trzech kołach, które obsługiwały wówczas folusze i rudnice (kuźnice). Decyzję w tej sprawie

⁵⁴ *Ustava na voloki gospodarza korolâ ego milosti u-vo vsem Velikom Knâzstve Litovskom. Leta Božego Naroženâ 1557, meseca aprilâ 1 dnâ*, w: *Litovskaja Metrika. Knigi public'nyh del*, t. 1, w: *Russkâ Istoričeskâ Biblioteka* (RIB), t. 30, Juriw 1914, kol. 542–586; M. Dvornar'-Zapolskij, *op. cit.*, s. 305.

⁵⁵ *Ustava na voloki*, kol. 558–559.

⁵⁶ *Ibidem*, kol. 584–585.

⁵⁷ *Ibidem*, kol. 576–577.

⁵⁸ *Ibidem*, kol. 558.

⁵⁹ *Ibidem*, kol. 559.

podejmowano z udziałem rewizorów. Młynarze otrzymywali prawo do jednej wolnej włóki oraz trzeciej miarki mąki, jako wynagrodzenia. W zamian musieli prowadzić młyn, dbać o jego konserwację i wyposażenie oraz jeden dzień w tygodniu odbywać służbę ciesielską w najbliższym dworze⁶⁰.

W kilku następnych artykułach *Ustawy* omawiano kolejno połowy bobrów (artykuł trzydziesty drugi), które tak jak dotąd prowadzić mieli *na hospodara* bobrownicy, otrzymując za to co piątego bobra lub *po czerewie ot każdego bobra*⁶¹.

Niestety artykuł czterdziesty, zaplanowany w całości dla spraw związanych z eksploatacją jezior, nie został opracowany⁶².

Problemy związane z prawem własności rzek, jezior, stawów i żeremi bobrowych rozpatrywano w *II Statucie litewskim* wprowadzonym w życie w 1566 roku⁶³. Obok powtórzenia wyżej przedstawionych regulacji z *I Statutu* dodano też nowe. Postanawiano (roz. IX, art. dwudziesty pierwszy), że osoba, której zdarzy się wypadek podczas transportu rzeką, ma prawo na cudzym brzegu się ratować i naprawiać szkody, bez żadnych opłat⁶⁴. Określono, że połowy ryb w rzece granicznej należą do *brzegów* dwóch właścicieli, czyli obaj w równym stopniu mają je przeprowadzać⁶⁵. Zaznaczono też, że gdy rzeka wysypie piasek i *brzegu przyczyni*, należy ten naddatek do jednego właściciela odpowiedniego brzegu, co powtórzono w *III Statucie* z 1588 r. (rozdział IX, artykuł dwudziesty)⁶⁶.

Wzrastający nacisk Jagiellonów na podwyższanie dochodów z dóbr wielkościących, a także rozwój gospodarki folwarcznej implikujący różnorodne problemy natury administracyjnej spowodowały wydanie w 1547 r. *Ustawy zamków, dzierżaw y dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego*⁶⁷. Była ona jedną z najobszerniejszych regulacji gospodarskich dotyczących zarządu dóbr władców litewskich. W sposób szczegółowy, wskazujący na wielką dbałość o dobry ich zarząd, ale też doskonałą znajomość ich codziennego funkcjonowania, dysponowano tutaj polecenia zarządcom.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, kol. 576.

⁶² *Ibidem*, kol. 581 i przypis 1 na tejże stronie.

⁶³ *Statut Válikaga knástva Litouskaga 1566 goda*, s. 161, 165–166, 171–174.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 169–170.

⁶⁵ Takie rozwiązanie stosowano w sporach o rzeki, zob. *LM 254/40 (1559–1563)*, nr 110, s. 160.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 165; *Statut Válikaga knástva Litouskaga 1588*, s. 146; S. G o d e k, *Elementy prawa rzymskiego w prawie spadkowym I Statutu litewskiego*, w: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, red. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2005, s. 107–130.

⁶⁷ *Ustawa zamków, dzierżaw y dworców naszych Wielkiego Xięstwa Litewskiego, tak w Wilenskim, iako Trockim powieciech, y iako się starostowie, dzierżawcy y urzędnicy zachowac mają*, w: *RIB*, t. 30, Juriew 1914, kol. 599–622.

W odniesieniu do wykorzystania wód rozporządzano budowę stawów i sadzawek (po zakończeniu prac połowych) w miejscach do tego dogodnych. Kontrolę poczynił w tym zakresie przeprowadzać miano corocznie, poprzez sprawozdania składane gospodarowi. On też przydawał sobie prawo decydowania o celowości budowy nowych stawów. Tam, gdzie stawy lub sadzawki już funkcjonowały, a zostały uszkodzone przez zerwanie grobli, dzierżawcy sami podejmowali decyzję co do ich naprawy, jednak obciążywszy konkretny majątek co najwyżej kosztami do wysokości dziesięciu kop groszy (na mistrza stawiarskiego, grabarzy czy potrzebne materiały). Zalecano jednocześnie zarybianie tych stawów i sadzawek rybami z blisko położonych jezior, rzek i jazów. Gdyby takich nie było w najbliższej okolicy, stawów nie należało konstruować, gdyż nie dawałyby spodziewanych zysków⁶⁸.

Rozporządzenia dotyczące wchodów do rzek i jezior gospodarskich zawierała również *Ustawa krola jego mci lesniczem* z 27 lutego 1567 roku⁶⁹. Zapisano w niej bowiem, że: *na rzekach i małych rzeczkach, które od jeziora do jeziora idą i przechodzą, aby żadnych jazow [leśniczowie — A.P.-K.] nie zabijali i nikomu inszemu zabijać nie dopuszczali dla wolnego przechodu ryb od jeziora do jeziora, a wszakoż gdzieby ktore rzeki już prominęły jeziora, ściągalyby się, a płynęły do rzeki wielkiej tam jazy mają zabijać i z tego pożytek do skarbu Króla Jego Mości mnożyć, a takowe rzeki mają im opowiedzieć i okazać posłańcy Króla Jego Mości*⁷⁰. Leśniczowie odpowiadali zatem nie tylko za stan zasobów puszczańskich, ale w podległych sobie leśnictwach kontrolowali również prawidłową eksploatację rzek i jezior⁷¹.

Panowanie Stefana Batorego nie zaznaczyło się w odniesieniu do zasobów wodnych, pozostających w składzie dóbr władcy, istotnymi reorganizacjami. Stale, mimo utraty większości z tych dóbr, przekazywanych na różnorodnych zasadach w ręce możnowładztwa litewskiego, pozostawało w posesji władcy Grodno z okręgiem gospodarczym (piętnaście włości), stanowiąc jedyny zasadniczo zwarty obiekt majątkowy, o którego zachowanie chciał zadbać Stefan Batory. Planował na sejmie litewskim w 1568 r. przedstawić propozycję

⁶⁸ *Ibidem*, kol. 608.

⁶⁹ *Ustawa krola iego mci lesniczem w Wielkim Xięstwie Lithewskim. Roku 1567, februarya dnia 27, w Knyszynie, z roskazania kr[ola] iego mci, pana naszego m[ilościwego], dana iesth nauka panom lesniczem, jako sprawowac sie maią na lesnictwach y wrzędziech swoich, w: Litowska Metrika. Knigi publicznych diel, t. 1, w: Russkâ Istoricheskâ Biblioteka, t. 30, Juriew 1914, s. 622–628. Zob. też: *Liesnoj ustaw, w: M. D ovnar'-Zapolskij, Očerki, Pril'ożeniâ*, nr 40, s. 101–105; *Ustawa leśna z 1568 r.* [zamiast 1567 r.], „Athenaeum”, 1844, t. 6, s. 7–8.*

⁷⁰ *Ustawa krola iego mci lesniczem*, kol. 624.

⁷¹ Wykaz leśniczych puszczy grodzieńskich w XV–XVI w. zob.: J. Śliwiński, *op. cit.*, s. 150–151; A. Kołodziejczyk, *Podziały administracyjne i urzędy na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku*, w: *Puszcze wielkokościowe*, s. 340–344.

zakazu oddawania tego zespołu majątkowego w dzierżawę komukolwiek⁷². Niewodnictwa grodzieńskie i przelomskie dzierżawiono nadal, jak za panowania Zygmunta II Augusta⁷³.

Za panowania Zygmunta III Wazy pewne regulacje związane z eksploatacją zasobów wodnych zawarto w *III Statucie litewskim* (zatwierdzony 27 stycznia 1588 r., miał obowiązywać od 6 stycznia 1589 r.). Zmieniono zasady prawa własności w odniesieniu do żeremi bobrowych, chociaż utrzymano nadal formy ochrony żeremi sformułowane w *I i II Statucie*. Mianowicie, jeśli bobry zmieniały miejsce pobytu i przenosiły się na ziemię innego właściciela, ten uzyskiwał prawo do połowu bobrów, a tracił poprzedni. Podniesiono również nawiązkę za bobra brązowego do dwóch kop groszy litewskich, a za burego do czterech kop groszy litewskich⁷⁴. Umieszczono również zapis, który zobowiązywał dzierżawców dóbr gospodarskich (zarówno świeckich, jak i duchownych) do czyszczenia rzek portowych⁷⁵ płynących do miast większych, w granicach ich dzierżaw. Gdyby któryś tego nie robił, a inny wykonywał za niego ten obowiązek, miał prawo do pobierania myta do wysokości poniesionych nakładów⁷⁶.

Także, jak wspomniano wyżej w 1589 r., na mocy konstytucji sejmowej Zygmunta III Wazy⁷⁷ — *Ordinatio o prowentach Krolewskich, w Wielkim Xięstwie Litewskim, ze znacznej części powiatu grodzieńskiego* wydzielono tzw. ekonomię grodzieńską (obok szawelskiej, olickiej, brzeskiej, mohylewskiej i kobryńskiej)⁷⁸. W jej skład wchodziło sto osiemdziesiąt jeden osad z niemal czterema tysiącami włók ziemi oraz obszary puszczańskie. Rozdzielono je administracyjnie na jedenaście dworów, a te na piętnaście włości i dwadzieścia sześć wójtostw⁷⁹. Włączono także istniejące tu niewodnictwa. Zaznaczono, że dochody płynące z ekonomii mają być wolne od jakichkolwiek obciążeń

⁷² A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648*, Wrocław 1994, s. 9–10.

⁷³ UWKL, t. II, nr 1859, s. 278; *ibidem*, nr 1860, s. 278.

⁷⁴ *Statut Válikaga knástva Litouskaga 1588*, rozdz. X, art. 9, s. 154.

⁷⁵ Pod określeniem rzeki portowe rozumiano te arterie wodne, którymi spławiano towary leśne i zboże do miast portowych, np. Gdańska czy Królewca.

⁷⁶ *Statut Válikaga knástva Litouskaga 1588*, rozdz. IX, art. 31, s. 150.

⁷⁷ Rejestr dóbr stołowych na Litwie w okresie przejmowania władzy przez Zygmunta III Wazę zawiera przywilej koronacyjny tego władcy, wystawiony na sejmie koronacyjnym 28 stycznia 1588 r., zob. AZR, t. 4, Sanktpeterburg⁷ 1848, s. 1–3.

⁷⁸ *Volumina Legum*, t. II, s. 289.

⁷⁹ Zob. S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomij królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1911–1914, t. 5, s. 85–87; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, Warszawa 1881, s. 831; A.B. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 68–69.

nowymi jurgieltami, jednak z zachowaniem dotychczasowych uprawnień na nich spoczywających⁸⁰.

Podnoszone w kolejnych latach panowania Zygmunta III Wazy postulaty restytucji i ochrony dóbr wielkksiążęcych nie przyniosły dalszych rezultatów wobec oporu możnowładztwa litewskiego, żywotnie zainteresowanego w utrzymywaniu istniejącego stanu rzeczy. Zresztą i sam władca dokonywał rozdawnictwa części dochodów płynących z ekonomii⁸¹.

Zaznaczyć należy na zakończenie, że ogromnie trudno jest oszacować dochody uzyskiwane przez władców Litwy z pozostających w ich rękach jezior, rzek i stawów. Wypływa to z braków w spuściźnie źródłowej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dla okresu przed połową XVI w. właściwie takich ogólnych wniosków wysnuć nawet nie powinniśmy, byłyby one bowiem obciążone zbyt wieloma niewiadomymi wobec braku danych do jakichkolwiek porównań kwantytatywnych⁸². Podobną sytuację obserwujemy w odniesieniu do panowania Stefana Batorego i po wstąpieniu na tron Zygmunta III Wazy, bowiem archiwa zarówno skarbu ziemskiego, jak i nadwornego wielkich książąt litewskich zaginęły⁸³. W związku z tym pozostanie przytoczyć jedynie dane, które informują nas o dochodzie ogólnym z ekonomii litewskich, który szacowano (wraz z mytami) po przejściu ich przez Zygmunta III Wazę na 100 tys. zł polskich, a w połowie XVII w. w odniesieniu do samej ekonomii grodzieńskiej na ok. 40 tys. zł polskich, co nie zamyka rzecz jasna tej problematyki⁸⁴.

Reasumując, podkreślić należy, że od drugiego dziesięciolecia XVI w. wzrastało znacznie zainteresowanie wielkich książąt litewskich efektywnością ekonomiczną dóbr gospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim, w tym wykorzystaniem zasobów wodnych. Decydowały o tym przede wszystkim rosnące potrzeby finansowe skarbu litewskiego w związku z wojnami moskiewskimi, a także działalność gospodarcza królowej Bony oraz Zygmunta II Augusta. Regulacje prawne, sygnowane przez władców, a dotyczące majątków litewskich będących ich własnością, wskazują nie tylko na wzrastającą dbałość o sprawne funkcjonowanie tych dóbr, ale też o uczciwy nadzór ze strony urzędników oraz ochronę ich potencjału naturalnego, jaki stanowiły zasoby wodne.

⁸⁰ M. Dovnar'-Zapolskij, *op. cit.*, s. 157–158; H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006, s. 45; A.B. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 164.

⁸¹ A. Filipczak-Kocur, *op. cit.*, s. 17–20.

⁸² K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 113–116.

⁸³ A. Filipczak-Kocur, *op. cit.*, s. 44–51; A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas XVI amžiaus antroji pusė-XVII amžiaus vidurys*, Vilnius 2012, s. 181–186.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 182.

Summary

Grodzieńszczyzna, subject to Lithuanian administration and legislation in the sixteenth century, represented an area of intense economic activity of the Grand Dukes of Lithuania. Because of the benefits from the operation of a dense network of rivers and lakes, the rulers of the Grand Duchy of Lithuania tried to restrict access to these resources for the public through the implementation of several regulations and legal prohibitions. These activities were mainly related to the growing needs of the treasury of the Grand Duchy of Lithuania, and the result of the development of settlements and growing population, which resulted in more intensive exploitation of water in the region for consumption.